Szymon Pawlas
(Uniwersytet Warszawski)

Rec.: Jana Marková, *Religiöse Konzepte im tschechischen nationalen Diskurs (1860–1885)*, Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York 2016, 371 ss.

Recenzowana książka powstała jako dysertacja napisana na berlińskim Uniwersytecie Humboldtów pod kierunkiem prof. Alicji Nagórko i została wydana w 2016 roku w ramach serii *Westostpassagen – Slawistische Forschungen und Texte*. Jana Marková (2016) dokonuje w niej analizy tekstów stanowiących część czeskiego dyskursu narodowego drugiej połowy XIX wieku pod kątem pojawiającego się w nim słownictwa wyrażającego pojęcia charakterystyczne dla dyskursu religijnego. Materiału badawczego dostarczają pochodzące z epoki czeskojęzyczne teksty, które dotyczą głównie dwóch wydarzeń o doniosłym dla czeskiego ruchu narodowego znaczeniu. Pierwszym z nich jest uroczyste obchodzona ceremonia położenia w 1868 roku kamienia węgielnego pod budowę gmachu Teatru Narodowego w Pradze, drugim – przypadający w 1873 roku jubileusz stulecia urodzin leksykografa, pisarza i językoznawcy Josefa Jungmanna (1773–1847). Teksty te (przemowy, wiersze okolicznościowe, artykuły prasowe, felietony, sprawozdania, telegramy, ponadto dłuższe opraco-

wania o charakterze biograficznym lub wspomnieniowym) są porównywane z ówczesnymi (lub powstałymi wcześniej, jednak nadal cieszącymi się dużą popularnością) przykładami rzymskokatolickiego dyskursu religijnego (tekstami modlitw, kazań, pieśni, fragmentami żywotów świętych, a także Pisma Świętego), również napisanymi w języku czeskim.

Daty uwidocznione w tytule książki dotyczą natomiast szerszego okresu, w którym powstawały teksty zaliczane do czeskiego dyskursu narodowego. Jego punkty graniczne wyznaczają z jednej strony reformy konstytucyjne w państwie austriackim zapoczątkowane w 1860 roku, a z drugiej – wewnętrzny podział czeskiego ruchu narodowego polegający na wyodrębnieniu się frakcji młodoczeskiej w postaci osobnej Narodowej Partii Liberalnej (*Národní strana svobodomyslná*) w pierwszej połowie lat 80. XIX wieku, co skutkowało rozbiciem dotychczasowej względnej jednolitości dyskursu (Marková, 2016, s. 41).

Wnikliwą analizę tekstów okresu odrodzenia narodowego uzupełnia rozdział II.1.5, w którym Marková przedstawia terminy, jakimi sam ten okres – pojmowany jako odrębna epoka – określano w późniejszej publicystyce i historiografii czeskiej (zestawienie tytułów zawierających takie synonimiczne, aczkolwiek różniące się konotacjami nazwy badanej epoki, jak *obrození* ‘odrodzenie’, *probuzení* ‘przebudzenie’ i *znovuzrození* ‘narodzenie na nowo’, przedstawia także załącznik B, ss. 369–370). Ponadto szerszy horyzont czasowy występuje przy omawianiu takich terminów, jak np. *buditel* ‘budziciel’ (s. 271); autorka przedstawia, w jaki sposób ich znaczenie było aktualizowane w dyskursie socjalistycznym XX wieku i argumentuje, co przyczyniło się do takiej popularności badanych terminów, rozciągającej się ponad kolejnymi epokami historycznymi.

Praca została napisana w języku niemieckim, przy czym cytaty pochodzące z badanych tekstów podano w języku czeskim (z zachowaniem oryginalnej pisowni, np. *v Krystu Gežjssi*, s. 140). Te cytaty czeskojęzyczne (wydzielone w osobnych akapitach i złożone pismem o mniejszym kroju) zostały pozostawione bez tłumaczeń na język niemiecki. Istotne z punktu widzenia wywodu fragmenty są natomiast wyróżnione poprzez podkreślenie, ponadto terminom czeskim i relewantnym fragmentom zdań, które pojawiają się w tekście ciągłym, towarzyszą ich odpowiedniki bądź tłumaczenia niemieckie. W miarę potrzeby w cytatach podano w nawiasach kwadratowych wyjaśnienia dotyczące np. tematu podanego fragmentu zdania, przy czym niekiedy uczyniono to w języku niemieckim (np. s. 203), a niekiedy – po czesku (np. s. 214).

W przypisach dolnych podano zarówno informacje bibliograficzne dotyczące poszczególnych cytatów, jak i różne uwagi odautorskie.

Z przytaczanych przykładów wynika, że w obszarze zainteresowań autorki znalazły się jedynie teksty napisane w języku czeskim, co nie zostało jednak w książce wprost wyrażone ani uzasadnione. Posługiwanie się przez przedstawicieli czeskiego odrodzenia narodowego w ich publikacjach językiem czeskim jest czymś naturalnym, jednak niekoniecznie oczywistym. Zważywszy na wysoką pozycję języka niemieckiego w monarchii austriackiej, zwłaszcza wśród inteligencji, w tym także wśród osób poczuwających się do narodowości czeskiej, można się spodziewać, że niemieckojęzyczne teksty, które pod względem treści i ogólnego wydźwięku są zgodne z badanymi tekstami czeskiego dyskursu narodowego, powstawały nie tylko w czasach Jungmanna (por. przytoczoną na s. 192 wzmiankę o Josefie Dobrovským jako działaczu patriotycznym budzącym Czechów „mocnym głosem nieczeskim”: *budí nás svým mocným hlasem nečeským*), lecz także później. Pośrednio na taką możliwość wskazuje zresztą fragment na s. 277, gdzie Marková, rozważając wieloznaczność niemieckiego rzeczownika *Genie* ‘geniusz’, wspomina o tym, że autorzy badanych tekstów powstałych w latach 60. i 70. XIX wieku władali językiem zarówno czeskim, jak i niemieckim.

Autorka konsekwentnie różnicuje badane pojęcia (zapisując je po niemiecku i kapitalikami) od wyrażających je czeskich leksemów (pisanych pismem pochylonym). Należy mieć na uwadze, że takie współwystępowanie w pracy dwóch języków może prowadzić do pewnych problemów translatorycznych. Ich wyrazem jest np. konieczność zastosowania dwóch rzeczowników niemieckich oddzielonych ukośnikiem (*Erwachen/Erweckung*) dla zapisu pojęcia, którego wykładnikiem tekstowym jest jeden czeski leksem *probuzení* ‘przebudzenie’ (s. 124 i przypis 77 na s. 133). Ponadto różnice w przypisaniu w obu językach rodzaju gramatycznego poszczególnym pojęciom uczyniły koniecznym omówienie tego problemu przez autorkę, np. przy okazji opisu fragmentu wiersza (s. 206), w którym matka Ojczyzna (czeskie *vlast*, rodzaj żeński, wobec niemieckiego *Vaterland*, rodzaj nijaki) opłakuje syna Naród (czeskie *národ*, rodzaj męski, wobec niemieckiego *Nation*, rodzaj żeński).

Praca składa się z dwóch głównych części, poza tym zawiera wprowadzenie, zakończenie, bibliografię (osobno prymarną i sekundarną) oraz załączniki. Pierwsza część stanowi opis podstaw teoretycznych i tła historycznego. Jej pierwszy rozdział dotyczy dwóch głównych tematów badanych dyskursów, czyli religii i nacjonalizmu, ze szczególnym uwzględnieniem ich wzajemnego

stosunku. Autorka referuje tu różne podejścia do tego problemu: postrzeganie religii jako cechy definiującej dany naród, modelowanie nacjonalizmu na wzór religii i traktowanie go jako swoistego rozszerzenia religii. Poruszony został tu także temat sekularyzacji.

W kolejnych trzech rozdziałach przedstawiono problematykę związaną z pojęciem dyskursu. Rozdział drugi poświęcony został przybliżeniu tego pojęcia ze szczególnym uwzględnieniem dyskursu narodowego i religijnego oraz omówieniu poszczególnych gatunków składających się na nie tekstów. Pokrótce przedstawiono w nim także środowisko, do którego należeli ich autorzy. Rozbudowany rozdział trzeci dotyczy kognitywnej analizy dyskursu. Pojęcia takie, jak konceptualizacja, ramy kontekstowe i metafory zostały w nim omówione z punktu widzenia językoznawstwa kognitywnego i zilustrowane cytatami z czeskiego dyskursu narodowego. Krótki rozdział czwarty dotyczy intertekstualności i zjawiska mieszania się dyskursów, w tym wypadku dyskursu religijnego i narodowego, przejawiającego się m.in. w używaniu tych samych terminów i podobnej symboliki oraz w podobieństwie składających się na dany dyskurs gatunków tekstów. Poszczególne argumenty przemawiające za przedstawioną w książce tezą zostały w przejrzysty sposób zaprezentowane w postaci punktów.

Dwa ostatnie rozdziały części teoretycznej dotyczą tła historycznego. Rozdział piąty został poświęcony historii politycznej (powstanie i podział czeskiej partii narodowej) i kulturalnej badanego okresu ze szczególnym uwzględnieniem przedstawienia kontekstu historycznego budowy gmachu praskiego Teatru Narodowego (a także jego późniejszego pożaru i odbudowy) oraz obchodów jubileuszu urodzin Josefa Jungmanna. Dla pełnego obrazu autorka nie ogranicza się tu do wskazywania tekstów świadczących o bardzo pozytywnym, bezkrytycznym wręcz stosunku ówczesnej opinii publicznej do tej postaci, ale wspomina także o późniejszym (tj. pochodzącym z lat 90. XIX wieku) polemicznym podejściu.

Rozdział szósty został zatytułowany *Religion in Böhmen und Mähren in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* 'Religia w Czechach i na Morawach w drugiej połowie XIX wieku', przy czym jego treść dotyczy niemal wyłącznie Kościoła rzymskokatolickiego oraz rozwijającego się w kontrze do niego ruchu antyklerykalnego. Skupienie się na katolicyzmie jest oczywiście zrozumiałe, zważywszy na dominującą rolę tego wyznania w monarchii habsburskiej, a zwłaszcza na ziemiach czeskich, jednak informacje o innych wyznaniach pojawiają się tu jedynie mimochodem, np. przy omawianiu katolickich i ewan-

gelickich przekładów Biblii na język czeski (ss. 114–115). Odnoszę wrażenie, że zabrakło tu przedstawienia stosunków ilościowych poszczególnych wyznań (i ewentualnie ich korelacji z poszczególnymi narodowościami), czego można by się spodziewać po zapowiedzianej we wprowadzeniu dystrybucji w społeczeństwie Czech i Moraw poszczególnych konfesji (*die Verteilung von Konfessionen*, s. 18). Ciekawym problemem poruszonym na s. 112 jest kwestia odwoływania się przez ruch antyklerykalny do postaci czeskiego bohatera narodowego, reformatora religijnego Jana Husa.

Część druga stanowi zasadniczą, analityczną część pracy. Składa się ona z czterech rozdziałów poświęconych poszczególnym badany pojęciom, dwóch dłuższych (1. i 4.) i dwóch krótszych (2. i 3.). Każdy z nich jest zakończony podsumowaniem, w którym wypunktowano konkluzje.

W pierwszym rozdziale, liczącym 81 stron, przedstawiono na bogatym zestawie przykładów tekstów czeskiego dyskursu narodowego synonimiczne pojęcia obrazujące ideę narodowego odrodzenia (*nationale Regeneration*). Są to przede wszystkim *Erwachen/Erweckung* ‘przebudzenie’, *Wiedergeburt* ‘ponowne narodziny, odrodzenie’ i *Auferstehung* ‘zmartwychwstanie’, wyrażane odpowiednio czeskimi leksemami rzeczownikowymi *probuzení, znovuzrození* i *vzkříšení/vzkřísení*, jak również czasownikami, od których zostały one utworzone. Brak bezpośredniego odniesienia do śmierci w leksemie *vzkříšení/vzkřísení* oczywiście nie oznacza, że stan narodu przed odrodzenia nie był wprost nazywany śmiercią – tej metaforze (jak również metaforze snu) poświęcono w analizie dużo miejsca, ponadto zwrócono też uwagę, że wśród rzadszych synonimów czeskiego *vzkříšení* w badanych tekstach pojawia się też wyrażenie *z mrtvých vstání* ‘wstanie z martwych’ czy nawet *z mrtvých vzkříšení* ‘wskrzeszenie z martwych’, np. *z mrtvých vzkříšení národa českoslovanského* ‘wskrzeszenie z martwych narodu czechosłowackiego [sic!]’ (s. 149).

Szczególnie cenne są ułożone przez autorkę definicje poszczególnych znaczeń badanych leksemów dziewiętnastowiecznej czeszczyzny, opatrzone stosownymi przykładami z literatury religijnej, narodowej bądź innej. Przykładowo, dla leksemu *znovuzrození* wyróżniono aż sześć odrębnych znaczeń (ss. 139–146), w tym trzy religijne. Oprócz właściwej definicji autorka nadała też kolejno ponumerowanym znaczeniom nazwy skrótowo je podsumowujące lub odnoszące się do tego, w jakim dyskursie są one używane. W ten sposób dla leksemu *znovuzrození* wyróżniła znaczenie religijno-inicjatywne (*religiös-initiative Lesart*, dotyczące powodowanej Bożą interwencją wewnętrzną przemiany ludzkiej natury), religijno-soteriologiczne (*religiös-soteriologische*,

oznaczające to samo, co zmartwychwstanie, zwłaszcza w odniesieniu do Jezusa Chrystusa), religijno-politeistyczne (*religiös-polytheistische*, odnoszące się do konceptu wędrówki dusz), psychologiczne (*psychologische*, bliskie religijno-inicjatywnemu, dotyczące jednak nie wiary, a po prostu przemiany osobowości), restauratywne (*restaurative*, dotyczące podjęcia na nowo jakiejś uprzednio zarzuconej praktyki kulturowej) i wreszcie narodowo-historyczne (*national-geschichtliche*). Dzięki tym etykietkom można w wygodny sposób odnosić się w tekście do poszczególnych znaczeń, jednakże do niektórych z nich można mieć pewne zastrzeżenia. Przykładowo, użycie do nazwania znaczenia odnoszącego się do reinkarnacji określenia „religijno-politeistyczne” wydaje się nieco mylące, jako że wiara w reinkarnację, choć rzeczywiście występująca w hinduizmie, uznawanym powszechnie za religię politeistyczną, to jednak nie wynika z wielobóstwa – możliwe są zarówno religie monoteistyczne uznające reinkarnację, jak i politeistyczne, w których brak tego konceptu.

Teza o wpływie dyskursu religijnego na narodowy jest udowadniana poprzez zwracanie uwagi nie tylko na fakt używania w badanych tekstach słów, których znaczenie w sposób oczywisty może dotyczyć kwestii ponadnaturalnych, religijnych (jak np. *vzkřísení* ‘zmartwychwstanie’ czy *zazrák* ‘cud’) lub jednoznacznie kojarzonych z centralnymi motywami religii chrześcijańskiej (np. *ukřižován* ‘ukrzyżowany’ – wprawdzie w starożytności krzyż był często stosowanym narzędziem wykonywania kary śmierci, jednak w epokach późniejszych zaczął być jednoznacznie postrzegany jako symbol religii chrześcijańskiej), lecz także na zapożyczanie z narracji religijnych wyrażień, które same z siebie wprawdzie nie są nacechowane w jakiś szczególny sposób, jednak osobom znającym chrześcijańskie teksty religijne mogą przywołać je na myśl. Autorka podaje tu przykład czasownika w trybie rozkazującym *zaplesej* ‘raduj się’ (s. 163), pochodzącego z ewangelicznej opowieści wielkanocnej, a użytego w badanym tekście w kontekście radości Czechów (i Słowaków) z położenia kamienia węgielnego pod gmach praskiego teatru.

Drugi rozdział dotyczy pojęcia cierpienia (ale także pracy: ss. 215–221), trzeci – walki. Według autorki religijny charakter określania losów narodu czeskiego i jego przedstawicieli mianem cierpienia polega tu na dopatrywaniu się w nim głębszego sensu, co w kontekście religijnym może oznaczać zbawienie, a w kontekście narodowym – wzmocnienie poczucia przynależności. W przypadku konceptu walki o jej religijnej proveniencji ma świadczyć natomiast niedosłowne jej rozumienie, tzn. jako starcia duchowego raczej niż zbrojnego. W przeciwieństwie do pierwszego i czwartego rozdziału autorka nie podaje tu

definicji badanych leksemów, wyjątek stanowi czasownik *pracovat* ‘pracować’ (s. 220), przy czym podano tylko jedno jego znaczenie – dotyczące (ciężkiej) pracy na rzecz większej zbiorowości ludzkiej, w tym wypadku narodu.

Ostatni, czwarty rozdział dotyczy wyłaniającego się z lektury badanych tekstów obrazu Josefa Jungmanna. O tym, jakiego rodzaju był to obraz, świadczy już sam podtytuł: *Der Personenkult um Josef Jungmann* ‘Kult jednostki Josefa Jungmanna’. W podrozdziale II.4.2 Marková dokonuje analizy stosowanego wobec Jungmanna określenia *Erwecker* ‘budziciel’, czy raczej dwóch synonimicznych określeń czeskich: *buditel* ‘budziciel’, ale również *křisitel* (dosłownie: „wskrzesiciel”). Tematyka ta siłą rzeczy jest bardzo podobna do poruszanej w rozdziale II.1 przy omawianiu leksemów określających nazwy czynności, odpowiednio *probuzení* i *vzkříšení/vzkřísení*, różni się jednak od niej pod względem liczby znaczeń i kolejności ich prezentacji. I tak, spośród pięciu znaczeń leksemu *probuzení* ‘przebudzenie’ swoje odzwierciedlenie w znaczeniach leksemu *buditel* znalazły tylko trzy, a mianowicie fizjologiczne, religijne i narodowe. Ponadto wydaje się, że znaczeniu inicjatywnemu nazwy czynności (‘wybuch bądź zapoczątkowanie jakiejś społecznej aktywności lub ruchu’) odpowiada w przypadku nazwy osób, przynajmniej do pewnego stopnia, znaczenie nazwane tu kulturowym (‘ktoś, kto reprezentuje i upowszechnia nowe lub właściwe poglądy i formy artystyczne, a poprzez to innych duchowo oświeca’). Swojego odpowiednika nie ma tu natomiast znaczenie psychologiczne ‘przywołanie jakiegoś stanu duchowego, odczucia lub postawy’. Zmianie uległa także kolejność: na pierwszy plan wysunął się aspekt religijny, natomiast narodowy jest zaraz po nim. W przypadku leksemu *křisitel* wyróżniono cztery znaczenia (religijne, narodowe, kulturowe i fizjologiczne), które mniej lub bardziej odpowiadają czterem znaczeniom leksemu *vzkříšení*.

Osobny podrozdział (4.3) stanowi analiza znaczenia stosowanego w odniesieniu do Jungmanna określenia *tichý genius* ‘cichy geniusz’ (co po niemiecku zostało oddane dwojako: *der stille Genius/das stille Genie*), jak również jego przewartościowania w późniejszym okresie oraz dyskusji na temat jego adekwatności. Autorka uwzględnia tu także wątki religijne pochodzące z mitologii grecko-rzymskiej i słusznie zauważa, że taka eklektyczność, przejawiająca się w odwoływaniu się, niejednokrotnie w jednym tekście, do wyobrażeń pochodzących ze wzajemnie sprzecznych systemów religijnych, staje się całkowicie zrozumiała, kiedy uświadomimy sobie, że wszystkie te metafory i porównania do centralnych postaci różnych religii służą wyłącznie podkreśleniu walorów

opisywanego działacza narodowego, a ich aspekt religijny schodzi na dalszy plan, jeżeli nie ulega wręcz całkowitemu zapomnieniu.

W czwartym podrozdziale przedstawiono z kolei te elementy życiorysu Jungmanna, które były w ramach kultu jego osoby ukazywane na sposób hagiograficzny czy wręcz ewangeliczny. Najbardziej jaskrawym przykładem omawianym przez Marková, oprócz tekstów wprost nazywających autora słownika czesko-niemieckiego nowym Chrystusem, mesjaszem czy Mojżeszem, są opisy jego narodzin w małej wiejskiej chatce (*chaloupka nízká*) w świetle gwiazdy. Jego rodzinne Hudlice są nazwane Betlejem narodu czeskiego (s. 295). Skojarzenia z opowieścią bożonarodzeniową są oczywiste, jednak w kontekście czeskim nazwa tego bliskowschodniego miasta może kojarzyć się także z Kaplicą Betlejemską w Pradze, miejscem, gdzie swoje kazania w języku czeskim wygłaszał Jan Hus. Tego wątku autorka w swojej analizie jednak nie porusza. Kolejne dwa wydarzenia z życia Jungmanna, których opisy Marková porównuje z życiorysami świętych, to moment „nawrócenia się na czeskość”, przyrównywany do opisów nawrócenia w hagiografiach, oraz stanowiąca główną treść jego życia naukowego praca nad słownikiem, konceptualizowana jako wielka ofiara składana przezeń na ołtarzu narodu. Ciekawym motywem o proveniencji chrześcijańskiej, czy wręcz specyficznie rzymskokatolickiej, jest kult serca Jezusa, którego echa autorka odnajduje także w pewnych wypowiedziach dotyczących Jungmanna (s. 321). O związkach badanych tekstów z dyskursem religijnym świadczy według Markovej także sama dialogiczna forma bezpośredniego zwracania się do zmarłego wszak pisarza (s. 325).

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca Jany Markovej stanowi cenną pozycję na rynku wydawniczym, przydatną nie tylko dla osób zainteresowanych historią najnowszej Czech, lecz także dla badaczy słownictwa religijnego oraz ideologii nacjonalizmu. Marková pokazuje, jak bardzo żywotny i uniwersalny okazał się charakterystyczny dla dyskursu religijnego styl pisanie o sprawach uznawanych za wzniosłe i istotne dla ogółu. Religijne nacechowanie badanych metafor bynajmniej nie przeszkodziło im w upowszechnieniu się wśród Czechów, czyli w społeczeństwie, w którym czynniki antyklerykalne czy wręcz laicystyczne odgrywały coraz istotniejszą rolę. Wręcz przeciwnie: przenośnie i inne charakterystyczne dla dyskursu religijnego elementy dostosowały się do zmieniających się warunków wyznaniowych i same uległy sekularyzacji. Ich forma wprawdzie pozostała bez zmian, znaczenie jednak uległo przesunięciu, co zostało w recenzowanej książce w przejrzysty i dobrze udokumentowany sposób wykazane.

Bibliografia

Marková, J. (2016). *Religiöse Konzepte im tschechischen nationalen Diskurs (1860–1885)*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.

Review: Jana Marková, *Religiöse Konzepte im tschechischen nationalen Diskurs (1860–1885)*, Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York 2016, 371 pp.

Summary

The article reviews a book, which analyzes a portion of Czech national discourse of the second half of the 19th century, looking into the vocabulary it used to express concepts characteristic of the discourse of religion. The research material is constituted by the Czech texts from the period, concerning mostly two events of great importance to the Czech national movement. One of the events was the 1868 laying of the foundation stone for the National Theatre in Prague; the other – the 1873 centennial of the lexicographer, writer and linguist Josef Jungmann.

**Rec.: Jana Marková, *Religiöse Konzepte
im tschechischen nationalen Diskurs (1860–1885),
Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich
– New York 2016, 371 ss.***

Streszczenie

Artykuł stanowi recenzję książki, w której przedstawiono analizę tekstów będących częścią czeskiego dyskursu narodowego drugiej połowy XIX wieku pod kątem zawartego w nim słownictwa, które wyraża pojęcia charakterystyczne dla dyskursu religijnego. Materiału badawczego dostarczają pochodzące z epoki czeskojęzyczne teksty, które dotyczą głównie dwóch wydarzeń o doniosłym znaczeniu dla czeskiego ruchu narodowego. Pierwszym z nich jest uroczyste obchodzona ceremonia położenia w 1868 roku kamienia węgielnego pod budowę gmachu Teatru Narodowego w Pradze, drugim – przypadający w 1873 roku jubileusz stulecia urodzin leksykografa, pisarza i językoznawcy Josefa Jungmanna.

Keywords: Czech language; language of religion; national movement; review

Słowa kluczowe: język czeski; język religii; ruch narodowy; recenzja

Szymon Pawlas, Department of Hungarian Studies, Faculty of Modern Languages, University of Warsaw

Correspondence: szymon.pawlas@uw.edu.pl

This article was financed within the statutory activities of the Department of Hungarian Studies, University of Warsaw.

Competing interests: The author has declared he has no competing interests.